І. А. Сергєєва
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ

СЕМЕН АН-СЬКИЙ – ПИСЬМЕННИК, ЕТНОГРАФ, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ (ЗА ДОКУМЕНТАМИ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ З АРХІВІВ КИЄВА ТА МОСКВИ)

Кінець 1914 р. і початок 1915 р. стали для Ан-ського чи не найдраматичнішим періодом його життя. Він змушений був достроково зупинити роботу етнографічної експедиції, так і не встигнувши завершити заплановані обстеження, перевезти, а фактично, евакуювати зібрані під час польових робіт матеріали в Київ і Петербург; програму «Людина», над якою він працював упродовж декількох років, не було надруковано цілком.

У листопаді 1914 р. Ан-ський повертається до Петербурга і одразу ж звертається до створеного Державною думою Комітету для надання допомоги біженцям і Єврейського Комітету допомоги жертвам війни (далі збережено російську абревіатуру ЕКОПО – *І. С.*), запропонувавши свою участь у роботі цих організацій. «Події воєнного часу, що змусили мене відірватися від звичайних занять і поїхати в Галичину уповноваженим Московського відділення Комітету членів Державної Думи для надання допомоги хворим і пораненим воїнам, а також населенню, що постраждало від війни, – не дозволяють мені нині зробити докладний звіт про діяльність «Єврейської Етнографічної Експедиції імені барона Горація Осиповича Гінцбурга», якою я керував упродовж 4-х років, з 1911 по 1914 р.», – писав 7 травня 1915 р. зі Львова С. Ан-ський у листі до редакції «Еврейской старины»[1].

Ще до листопада (очевидно – у другій половині вересня і на початку жовтня) під час перебування в Києві він організує збирання речей для жителів районів, охоплених бойовими діями, й біженців. Фактично з цієї акції розпочалася величезна робота Київ-

© І. А. Сергєєва, 2005

ського товариства для надання допомоги єврейському населенню, яке постраждало від воєнних дій. Діяльність ця почалася із заснування наприкінці листопада 1914 р. тимчасового комітету (відповідно до виданого дозволу комітет міг працювати лише один місяць) для допомоги євреям Царства Польського, до якого увійшли представники всіх єврейських громадських організацій Києва. Незабаром функції Комітету й регіон його діяльності значно розширилися. Тимчасова організація перетворилася на «Товариство, діяльність якого (за статутом, затвердженим 12 січня 1915 р.) поширювалася на всю «смугу осілості». До 1 листопада 1915 р. Товариством було відкрито 40 відділень, спеціально призначених для обслуговування невеликих районів.

Якщо на початку діяльності Товариство надавало допомогу переважно польським євреям, то пізніше основним завданням стала допомога єврейському населенню окупованої Галичини, для чого був організований «Львівський єврейський комітет допомоги». Восени 1915 р. діяльність Товариства зосередилася переважно на Волині й Поділлі, де виникла необхідність екстреної допомоги жителям районів, що були прилеглі безпосередньо до театру воєнних дій, і в Галичині, де брак допомоги вкрай загострився з настанням зими[2].

Війна, що почалася на заході Російської імперії, найболючіше вдарила по світу традиційного єврейства, вивченню якого С. Анський присвятив останні роки: її першою жертвою стали євреї, які проживали в галицьких землях. Етнограф домагається свого відрядження у прифронтові райони Галичини як уповноваженого Комітетом для допомоги хворим і воїнам, а також населенню, потерпілому від війни.

Ще в ході підготовки до війни, з кінця липня 1914 р., військове командування розпочало примусове виселення цілих єврейських громад із прикордонної смуги, а потім, хворобливо реагуючи на поразки російської армії, часто необгрунтовано обвинувачувало євреїв у шпигунстві й сприянні ворогові, тим самим пояснюючи невдачі на фронті. Розстріли ні в чому не винних людей, взяття заручників, військові погроми стали хіба що не звичайними явищами. Проблема біженців набула катастрофічного характеру.

Наприкінці 1914 р. С. Ан-ський, озброївшись документами Земського союзу й вдягнувшись у мундир співробітника Союзу, відправляється у прифронтову зону (і це попри вік і діабет, що почав розвиватися), де має намір замінити молодих співробітників ЕКОПО,

яких стали переслідувати. Свою пропозицію поїхати в Галичину Ан-ський мотивував тим, що він знає цю місцевість за своїми попередніми експедиційними поїздками і що, «будучи безсімейним, може вільніше розпоряджатися власним життям. Відігравало роль також те міркування, що завдяки своїй популярності серед російської ліберальної інтелігенції, Ан-ський міг розраховувати на підтримку військово-громадських організацій, зокрема з боку Земського Союзу, на чолі якого стояв князь Львов, демократ і громадський діяч, який особисто знав і високо цінував Семена Акимовича»[3].

На фронті в Галичині Ан-ський організує розподіл продуктів і одягу для біженців, що направлялися Єврейським фондом допомоги жертвам війни, відстоює інтереси місцевого єврейського населення і біженців, домагаючись у начальства скасування нових обмежень і утисків, намагається надати будь-яку допомогу змученим людям, найчастіше володіючи єдиним інструментом допомоги – добрим словом і співчуттям.

Під час першої поїздки у район бойових дій С. Ан-ський, перебуваючи у Рівному, написав у «Щоденнику» (1915 р.): «1-го січня. Новий рік народився в глибокій жалобі. Ні побажань, ні надій, наче стоїш біля небіжчика...»[4]. Цей настрій було спричинено не лише важкими враженнями від побаченого, а й тим, що етнограф, знову повернувшись в містечка й міста, де бував з експедицією, застав там неймовірні руйнування і страшні картини погромів.

Одразу після Нового року С. Ан-ський приїхав у Петербург, де включився в збір коштів на користь потерпілих від воєнних дій. Згодом, оформивши документи уповноваженого ЕКОПО, по дорозі в Галичину Ан-ський приїхав у Київ, де виступав із доповідями про стан справ у Галичині, займався справами музею, відправленням матеріалів, зібраних під час експедиції.

З Києва Ан-ський у складі санітарних загонів відправився в містечко Радзивилів Кременецького повіту Волинської губернії, де бував під час експедиції 1912–1913 рр. Благополучне єврейське містечко, що нараховувало до війни понад 3000 членів громади, ряд навчальних закладів і кілька синагог, постало перед етнографом у руїнах. 16 січня він записав у «Щоденнику»: «Радзивилів. Велике прикордонне містечко. З першого погляду воно здається пожвавленим. Однак за цією зовнішністю ховається повне руйнування. Крім того, що зі знищенням митниці містечко, яке жило кордоном, позбулося основного джерела існування, воно ще було розгромлене»[5].

Таку ж сумну картину погромів і руйнувань Ан-ський знаходить і в багатому містечку Броди: «Броди – чимале містечко. З вокзалу уся вулиця стоїть по обидва боки в руїнах, стирчать труби, лежать провалені дахи. Тут пройшла війна з її жахами майже 5 місяців тому назад – і сліди її ще зяють раною»[6]. Те ж і в Тухові: «Заговорили про синагогу. Сейфер-Тори замурували, але видно погано, розрубали стіну, знайшли, деякі порвали, але вдалося відібрати. Баба, що сиділа осторонь і мовчки слухала розповідь про розгром, коли заговорили про Сейфер-Тори, піднялася, підійшла й проговорила: «Брали Сейфер-Тори, клали під коні...». Голос її затремтів, схлипнула, розридалася»[7].

Під час зустрічей з жителями містечок, розмов, відвідувань лікарень і шпиталів письменник намагався з'ясувати причини погромів і виселення євреїв, знайти тих, хто чинив безчинства. Один з офіцерів, з яким Ан-ський розговорився в Бродах, так пояснив те, що відбувається: «Погроми в Радзивілові і Бродах пояснює зовсім іншими причинами. При самому початку війни, у прикордонних російських селищах з'явилися галичани-агітатори, які почали підбивати селян відібрати землі у поміщиків. Де були ці агітатори, там і відбувалися грабежі»[8].

Для того, щоб адресно доставити допомогу в маленькі містечка, Ан-ському доводилося вирішувати не тільки питання, кому і скільки передати грошей чи продовольства, одягу, а й як усе це доставити в те чи інше місце. У «Щоденнику» 1915 р. він докладно описує епізод із пошуками залізничних вагонів для вантажу. Ан-ський відвідує в пошуках вагонів добре знайомі місця: Озеряни, Дубно, Здоблунів. Скрізь розруха, величезна кількість солдатів, у єврейських домівках убогість, голод і холод. Усе це справляє дуже тяжке враження на письменника, але його натура, що противиться темному, усюди шукає хоч щось позитивне, бере верх і в цій, здавалося б, безпросвітної ситуації. Так, у Дубно, де експедиція працювала в сезонах 1912–1913 рр., Ан-ський записує враження від зустрічі: «Дубно. 22 січня. Заїхав в економію графині (Шувалової) до Гельборта, який там служив і з яким познайомився під час експедиції. Гельборт був у Радзивілові під час погрому. Усі сиділи взаперті, нікуди було зайти, хоч ночуй на вулиці. Раптом до нього підходить єврей і просить-молить зайти до нього. У нього юр-цайт і бракує 10-го до молитви. Зайшов після молитви, той ще покликав на вулицю освятити місяць. Тут грабують крамниці. А цьому тільки й

діла, що освячення місяця. І пішли»[9]. У цій, здавалося б, похмурій картині Ан-ський бачить сталість єврейського життя, збереження традиції та надії.

24 січня він приїжджає до Львова, де зустрічається з представниками Львівського єврейського комітету допомоги, вирішує питання організації допомоги євреям Галичини, зустрічається із представниками Земського союзу, російськими армійськими чинами, керівниками єврейської міської громади. При цьому в Ан-ському постійно був присутній не тільки письменник, громадський діяч, але і збирач, етнограф. Він увесь час пам'ятає про це й збирає речі для петербурзького музею, фіксує нові матеріали, помічає особливості єврейського життя.

Так, у Львові, Жовкві, Олешницях, Пільзне й інших єврейських містечках Галичини Ан-ський записував розповіді очевидців про погроми, депортацію євреїв з окупованих російською армією містечок, збирав матеріали й документи для музею. Пізніше ці записи стали основою його публіцистичної книги «Руйнування Галичини», опублікованої на ідиш тільки після смерті письменника.

У середині лютого 1915 р. Ан-ський повертається в Петроград, щоб відзвітувати перед Комітетом про роботу в Галичині й одержати нові гроші для потерпілих. Під час перебування в Петрограді письменник зустрічався із друзями, займався справами Історико-етнографічного товариства і, зокрема, Єврейського музею, куди привіз величезну кількість зібраного в Галичині матеріалу.

При зустрічі в Познером Ан-ський довідався, що в Петербурзі створено Лігу для захисту прав євреїв, до складу якої ввійшли практично всі прогресивні громадські діячі, вчені й письменники. На чолі Ліги стояли М. Горький, Ф. Сологуб, Л. Андрєєв. Вирішено було видавати літературно-публіцистичні збірники на захист єврейського населення Російської імперії.

Єврейське питання хвилювало М. Горького впродовж усього життя. Він зробив суттєвий внесок у боротьбу з антисемітизмом послідовною участю в громадських акціях, спрямованих на його викриття і захист євреїв від погромів і юдофобських акцій. Великої популярності, культурного і політичного резонансу набула діяльність заснованого Горьким «Російського товариства для вивчення життя євреїв у Петербурзі», що з'явилося як протест демократично налаштованого ядра російського письменства проти юдофобства, яке особливо активізувалося під час Першої світової війни. 1915 р.

письменник задумав видання збірника з характерною назвою «Щит», у якому зібрав статті і висловлювання філософів, політиків, белетристів. В одній книзі зійшлися такі різні автори, як В. Соловйов, С. Булгаков, Ф. Сологуб, Л. Андрєєв, К. Бальмонт, В. Брюсов, І. Бунін, Д. Мережковський, В. Короленко[10].

Виправивши всі необхідні папери, наприкінці лютого Ан-ський приїжджає в Київ, де бере участь у роботі Комітету Товариства для надання допомоги, потім – у Львів (1 березня), а вже 3 березня – у Стрий. Тут він записав одну з розповідей людини, яка пережила всі жахи війни, але не залишила рідного міста: «Аппельгрін розповів цікаву історію, як він залишився в місті, не пішов з іншими.

Уже я зовсім зібрався виїхати до Відня. Але одного разу, у суботу, напередодні від'їзду, відкрив я Мідраш і прочитав пояснення до того місця в Біблії, де сказано: «і був голод у тій країні і зійшов Авраам в Єгипет» (Буття, XII, 10). У поясненні говориться, що Авраам зробив не добре, що пішов із країни, коли там сталося нещастя. Я і подумав: над нашим містом теж готове вибухнути нещастя. Чи добре я зроблю, якщо піду. І залишився разом з іншими»[11].

У містечку діяв, щоправда, у досить специфічних умовах, Комітет з допомоги біженцям і постраждалим, організований десятьма заможними мешканцями. Місцева влада взяла цей комітет як заручників (подібна практика існувала практично повсюдно на окупованих російськими військами територіях). Жителі міста, які мали велику потребу в допомозі, приходили до вікна кімнати, у якій були замкнені заручники, викладали свої прохання і проблеми. З отриманих у Києві грошей Ан-ський залишив Комітету 1500 руб. на Пейсах для громади Стрия і 10 навколишніх пунктів[12].

У другій половині березня Ан-ський приїхав до Петрограда. Основною його задачею в період весни-літа 1915 р. було створення музею, систематизація накопиченого під час експедицій і поїздок у прифронтові райони матеріалу і підготовка його до експонування.

Події воєнного часу не дозволяли повною мірою реалізувати ідеї та задачі етнографічного обстеження «смуги осілості». Однак архів, зібраний ЄІЕТ, обробкою і класифікацією якого постійно займалися співробітники Товариства, являв унікальне зібрання документів і матеріалів з єврейського фольклору й етнографії, творів народного мистецтва східноєвропейського єврейства. За даними, наведеними у доповіді етнографічної секції, її зібрання на 1915 р. нараховувало 5–7 тис. художніх робіт і до 25 тис. етнографічних і

фольклорних матеріалів[13]. Подальша робота з накопиченим матеріалом вимагала відповідного рішення правління Товариства.

У першій половині 1915 р. Історико-Етнографічним товариством був остаточно сформульований і закріплений статус Єврейського музею й етнографічної секції у Товаристві. У листопаді поточного року, згідно з §12 Статуту, при Комітеті Товариства утворилася зі складу членів Комітету і Товариства особлива Етнографічна секція (До складу секції увійшли: М.М. Марголін, С.М. Гінзбург, С.Л. Цинберг, Н. Штіф, З. Калманович, С. Зільберфарб, а з членів Комітету – С.А. Рапопорт, С.М. Гольдштейн, М.Г. Сиркін і Л.Я. Штернберг), у завідування якої перейшов як весь наявний в архіві Товариства етнографічний матеріал, так і передана Товариству колекція Етнографічної експедиції імені барона Г.О. Гінцбурга, що працювала в 1912–1914 рр. під керівництвом С.А. Раппопорта (Ан-ського).

Семен Ан-ський як співробітник Земського союзу і Єврейського Товариства допомоги жертвам війни працював у прифронтових областях Галичини, організовував допомогу постраждалим, допомагав євреям-біженцям і водночас щосили рятував від повного знищення пам'ятки єврейської культури, що знаходилися в зоні бойових дій.

На тлі тотального руйнування традиційного єврейського світу порятунок залишків його культурної спадщини стає невідкладною національною задачею. Справу організації евакуації пам'яток старовини й творів народного мистецтва з районів, зруйнованих воєнними діями, бере на себе ЄІЕТ.

На початку 1916 р. у журналі «Дело помощи» був опублікований матеріал, озаглавлений «Про евакуацію пам'яток старовини, народного мистецтва і предметів культу». «У грудні 1915 р. створено при Єврейському історико-етнографічному Т-ві етнографічну секцію, яка розпочала евакуацію з місць, розташованих на фронті, пам'яток єврейської старовини і мистецтва ... Уже з перших кроків діяльності... з'ясувалося, як багато ми втратили. Загинула у вогні, розкрадена і знищена спільна спадщина багатьох єврейських громад, виселених із насиджених місць чи змушених рятуватися втечею. Серед цієї спадщини загинуло багато святинь (сефер-торес), коштовного синагогального оздоблення й інших предметів величезної національної ваги (пінкаси, пам'ятки єврейської старовини й мистецтва). За умови, що майже не припиняються виселення з району фронту... за відсутності перевізних засобів, така ж доля за-

грожувала спадщині ряду інших громад. Отже, постала нелегка задача: евакуація наших національних і релігійних цінностей з місць загрози на фронті, збори залишків спадщини цілком розорених чи частково спустошених громад, і, нарешті, підготовка евакуації з району ближнього тилу»[14].

Евакуацією національних цінностей на місцях керують Б. Рубштейн (Мінський район – Північно-Західний фронт) і С. Ан-ський (Київський район – Південно-Західний фронт).

Величезне значення цієї роботи було відзначене ЄІЕТ, допомогу і фінансове забезпечення надали Господарське управління Петербурзької синагоги (на Офіцерській вул.) і Єврейський комітет допомоги жертвам війни. Велику частку пам'яток було перевезено до Петрограда, де, як свідчать документи, вона зберігалась у приміщенні хоральної синагоги й музею. Тільки в списку матеріалів згадуються 513 сувоїв Тори, 75 сувоїв Невіїм, 251 предмет синагогального ритуалу, 25 пінкасім, рукописів тощо, а також 4 нерозібраних коробки[15]. У вже згадуваному листі в редакцію «Еврейской старины» Ан-ський, зокрема, писав: «За останній час мною особисто зібрано значну колекцію єврейських музейних предметів, документів і реліквій, що відносяться до нинішньої війни» (йдеться про зібрані листівки й відозви, документи окупаційної влади, листи, знайдені в місцях руйнувань, фрагменти книг й рукописів і інші аналогічні матеріали). А Рехтман згадував, як щораз, повертаючись для короткого перепочинку в Петроград, Ан-ський привозив із собою коробки, повні етнографічних матеріалів, цінних історичних документів, старі молитовники, печатки тощо.

Водночас (у вересні–жовтні 1915 р.) Ан-ський активно включається в роботу зі створення єврейських легіонів, виступає з лекціями (і це попри неймовірну втому від останньої поїздки в Галичину); підтримує активне спілкування зі старим другом Х. Житловським – головним ідеологом організації легіонів у Росії. «Вдень було засідання літературного Товариства. Обговорювалося питання про лекції. Запропонували мені прочитати про мої враження. Я запропонував замість цього прочитати про «активізм», про необхідність євреям виступити в цій війні з національним гаслом як нація і висунути вимоги на свою історичну батьківщину, тобто про легіони»[16]. При цьому Ан-ський аж ніяк не вважав себе сіоністом. У чомусь він був навіть дуже далекий від класичної сіоністської ідеології, вважаючи, слідом за єврейськими просвітите-

лями й соціалістами, що кожен може вільно вибирати собі територію, а вже справа держави – забезпечити рівні права для всіх національностей: « ...я ще не став сіоністом, тому що не вважаю сіонізм єдиним рішенням єврейського питання...»[17]

Під час цієї ж перерви Ан-ський зустрічався з Горьким із приводу публікації матеріалів у збірнику «Щит», що готувався до публікації на захист прав євреїв, і в новому збірнику «Євреї на Русі».

Якщо «Щит» планувався як збірник «росіян», то «Євреї на Русі» – як «російсько-єврейський». До нього мали увійти статті з історії російського єврейства, його літератури, мистецтва, економічної ролі, участі євреїв у російському визвольному русі тощо. До редакції збірника увійшли Л. Андрєєв, М. Бернацький, П. Виноградов, В. Каратигон, Н. Карєєв, В. Львов-Рогачевський. Свої статті подали В. Семевський, Н. Нікольский, Н. Карєєв, П. Виноградов, Н. Коробка, С. Сватіков. Але цьому виданню не судилося вийти друком із причин не тільки організаційних, а й творчих.

З Горьким же, за дорученням З. Жаботинського, Ан-ський мусив обговорити також створення єврейських легіонів. Ще однією спільною роботою Горького й Ан-ського було заплановане в «Російському товаристві для вивчення єврейського життя» видання книги з етнографії євреїв у Росії (Ан-ський повинний був представити книгу до 1917 р.)[18].

Під час роботи в зоні бойових дій і в перервах – у Петрограді й інших місцях – Ан-ський пише замітки й міркування про справи у Галичині[19], виступає з лекціями, по можливості організує роботу Єврейського етнографічного музею в Петербурзі. Для нього постійною й однією з найактуальніших стала задача опрацювання величезного зібраного під час експедицій і роботи в Галичині фольклорного матеріалу. Творче освоєння фольклорних тем і образів у драматургії, прозі й поезії – шлях реалізації задачі Ан-ським-письменником. Навіть у цей час він працює не тільки як громадський діяч, але і як письменник, публіцист. Зокрема, до цих років належать рукописи: «Ставка німців на російську реакцію», «Із приводу обвинувачення євреїв у зрадництві під час імперіалістичної війни», «Світова війна», «Три тижні в полоні у Ростоці», «Руйнування Галичини», «Замітки про імперіалістичну війну», а його нарис «Сподівання галицьких євреїв під час імперіалістичної війни на прихід Месії» (1915–1916)[20] можна скоріше охарактеризувати як етнографічну публіцистику (якщо мені буде дозволене таке словосполучення. – *І. С.*).

Ан-ський – етнограф, організатор і популяризатор етнографічної науки використовує будь-які можливості для ознайомлення найширшої аудиторії з автентичними єврейськими фольклорними джерелами і творами народного мистецтва. У різних містах він виступає із публічними лекціями про народне мистецтво й фольклор, супроводжуючи розповідь демонстрацією фотографій і «туманних картинок». Ан-ський бере участь у фольклорних і літературних вечорах, організованих товариствами і приватними особами, але головний підсумок усієї проведеної роботи він бачить у публікації багатотомного видання, присвяченого єврейському фольклору і народному декоративно-вжитковому мистецтву, й у створенні Єврейського музею.

У створюваний музей письменник запрошує друзів, знайомих, видатних діячів літератури й мистецтва, які приїздили до Петрограда. Демонструючи гостям фонограф, за допомогою якого експедиція збирала фольклорні матеріали, він записує їхні голоси, залишивши в зібранні музею живе слово Шолом-Алейхема, А.А. Купена, А.А. Бікермана, М.Х. Бомаша та ін.[21]

Практично весь 1916 р. Ан-ський провів у роз'їздах у справах музею, у своїй роботі в Літературному й Етнографічному Товариствах. Він постійно виступає з лекціями й доповідями. При цьому весь час він поривається в Галичину для допомоги в містечках, зайнятих російськими військами. «Із Москви писав Вам 8-го [січня]. Майже тиждень у Києві і не знаю, чи доведеться їхати на фронт, у ті галицькі міста, зайняті ще росіянами, для організації допомоги єврейському населенню. Можливо, що налагодиться без мене. У будь-якому разі днів 10 ще залишуся тут. Читаю тут дві лекції «Про месіанізм» і «Про єврейську народну творчість»[22].

У другій половині січня письменник на два тижні приїхав до Одеси у справах ЄІЕТ. Місто справило на Ан-ського глибоке, але подвійне враження. «Що за дивне місто. Ще одного такого, ймовірно, в усьому світі немає. На всьому лежить печать наївної безсоромності і жирної безграмотності. <>І незважаючи на все це, я ніде не почував себе так добре і радісно, ніде не жив таким інтенсивним духовним життям, як в Одесі впродовж цих двох тижнів. Відіграла тут роль, звичайно, не Одеса, а те коло осіб, серед якого жив у цей час. Дуже цікаво, що саме Одеса, безграмотна взагалі й тричі темна в області єврейства, впродовж півстоліття є центром єврейської духовної творчості. Тут жили перші піонери освіти –

Лілієнблюм (нагадаємо, що саме він був причиною вигнання Анського з релігійної школи – *І. С.*), Пінскер, Моргуліс. Тут уже піввіку живе патріарх новоєврейської літератури С. Абрамович (Менделе Мойхер-Сфорім). Крім нього тут живуть Х. Бялик, д-р Клаузнер, Усишкін, Д. Фрішман, критик і поет, Гохберг, Спектор, Фруг, а також Юшкевич і Осипович. Тут єдина на цей час єврейська друкарня»[23]. Під час зустрічей, у бесідах про літературу, мистецтво, мову і народні традиції Ан-ський, як він сам зауважував, «почував себе хвилинами в настрої антиквара, що перебирає старовинні речі». Підсумком днів і вечорів, проведених у дружньому колі однодумців, стало немов би вербалізоване визначення Ан-ським свого національного самоусвідомлення: «...нація живе не стражданнями, а захватом відчуття свого «я», гордістю своєї культури, поезією свого побуту. Тільки цим. Коли б не це, єврейського народу давно б не існувало»[24].

Із Одеси Ан-ський повернувся на кілька днів у Київ і знову виїхав на південь із лекціями, після яких планував побувати в Одесі. Наприкінці лютого (після 20) він читав у Кишиневі й Херсоні дві лекції «Легенди старих каменів» (про декоративно-ужиткове мистецтво єврейського містечка, на основі зібраних експедиціями матеріалів[25]) і «Казки безсмертного духу»[26].

С. Ан-ський, можливо під впливом одеських зустрічей, готує 1916 р. для читання на вечорі Єврейського музичного товариства в Москві лекцію «Шолом-Алейхем, Перец і Фруг». Текст доповіді, що має безсумнівну історичну і літературну цінність, був опублікований 1995 р.[27] Ан-ський виступає в не дуже звичній для себе ролі літературного критика, але його робота більше нагадує прекрасну оду великим єврейським письменникам, а близькість єврейської народної музики, під враженням якої знаходиться Ан-ський-етнограф, змушує його аналізувати творчість корифеїв із погляду єврейської музики, знаходити паралелі в їхніх творах і народній музиці.

Будучи визнаним ученим, письменником, активним політичним діячем, багато й активно працюючи не тільки для російського єврейства, але і для держави (публікації у періодичній пресі, робота у Земському союзі), Ан-ський, проте, так і не мав права проживання у Петербурзі. Здебільшого він жив у Теріоках (Фінляндія), у години їзди від міста. Часто, буваючи в Петрограді, нелегально ночував чи у друзів, чи у маленькій кімнатці при Єврейському музеї. У другій половині жовтня, збираючись знову в Галичину, Ан-ський

вкотре подав прохання про дозвіл на право проживання в місті. І вкотре одержав відмову, цього разу вмотивовану його участю в Бунді.

На початку грудня Ан-ський приїхав у Київ, аби оформити необхідні документи й одержати гроші для галицьких біженців, щоб роздати їх нужденним на окупованих територіях. Людина, яка постійно перебувала на людях, вражаюче товариська, завжди готова прийти на допомогу словом чи ділом, тільки в листах до близького друга – Р. Еттінгер – зізнававсь у необхідності відпочинку, глибокій ліричності своєї душі. «Люблю години далеких поїздок. Гарячкове сум'яття всіх справ, турбот і дрібних негараздів одразу обривається, залишаєшся наодинці із самим собою, наче зустрічаєш себе після довгої розлуки, і починається непомітно інтимна робота душі. І досить одного дня такого усамітнення і мовчазного самоспоглядання, щоб почувати себе немов відродженим і просвітленим»[28]. По дорозі в Київ Ан-ський заїхав у Середину Буду до сестри, у якої провів два дні в обстановці «сім'ї й родинності».

Від сестри він приїхав до Києва і одразу «...занурився в тамтешні інтереси: ТПЕ (Товариство для поширення освіти поміж євреями в Росії), КОПЕ (Київське товариство для надання допомоги єврейському населенню, яке постраждало від воєнних дій), ОЗЕ (Товариство охорони здоров'я єврейського населення) (в тексті збережено російські абревіатури –*І. С.*), інцидент на останніх зборах, вихід президії у відставку ... обурлива поведінка опозиції тощо. У перший же день розпочав клопотання щодо мого призначення уповноваженим. Завтра ранком це призначення, здається, відбудеться, і завтра ж увечері, ймовірно, виїду в Галичину. Моя поїздка туди для організації допомоги населенню й роздачі теплого одягу (сьогодні відправляються звідси 4 вагони речей вартістю 193000 руб.) справді потрібна»[29] .

Цього разу Ан-ський провів у Галичині тільки два тижні, відвідав Чортків, Тарнопіль і невеликі містечка, розташовані поруч з ними (разом 7 пунктів). Про свої враження від цієї поїздки він докладно писав Р. Еттінгер: «...За ці кілька днів побував у сімох містах і містечках, прийшов у зіткнення із сотнями людей, проїхав на підводах декілька сот верст голими степами, де у деяких місцях ще свіжі сліди недавніх гігантських битв і мариться запах крові; бачив і чув багато гіркого й страшного». Але найбільше вразили письменника не руйнування й убогість, а те, що люди, які втратили віру й надію, пристосувалися до такого становища.

І навіть за таких умов, у загальному настрої горя й пригніченості, в Ан-ському незмінно переважав етнограф. Так, у Чорткові він записує від старого кантора легенду, темою якої є Месія. «Цадик рабі Ісроель Ружанський був довгий час у в'язниці за якимось наклепом. Коли його звільнили, хасиди, звичайно, раділи. Але один з них, довідавшись про звільнення цадика, заридав. І не хотів нікому пояснювати, чому плаче. Лише близькій людині пояснив:

– Я вірив, що наш цадик – Месія і думав, що з його арештом починаються страсті Месії. І почувши, як його мучать у темниці, я думав: «Добре! Нехай! Ще трохи і нарив лопне!»...І раптом... його звільнили. Цадик повернувся, а Месія зник!»[30] .

До новорічних свят письменник повертається в Москву і на два тижні занурюється в клопоти щодо збору грошей для біженців, читання лекцій. У цю перерву він задумує ще одну так і не закінчену п'єсу «Йосип Дела Рейна».

У другій половині січня 1917 р. він знову приїжджає в Київ, збирає необхідні документи й медикаменти для потерпілих і вже в 20-х числах відправляється в Галичину. «...8 година ранку. Лежу в постелі, накрившись двома ковдрами й буркою. У кімнаті 6–7 градусів. Я щойно прокинувся, але у мене вже відвідувачка. Літня єврейка, вона першою довідалася, що вночі приїхав «офіцер із комітету» і поспішила першою до мене...»[31] І так цілий день. Люди приходять із проханнями про допомогу, образами й скаргами, болем, надією. Кожного треба вислухати, прийняти рішення, здебільшого нелегке. При цьому горе й доброчинність не поєднують людей, а стають предметами нескінченної суперечки. У листі зі Скалата Ан-ський наводить розмову з молодим членом Комітету з Підволочиська, якимось Білевичем. Аргументуючи необхідність великих коштів для рідного містечка, Білевич посилається на те, що скалатські євреї завжди були біднішими за підволочиських, а це є приводом для більшої допомоги. Нескінченні чвари й образи...

За тиждень (від 29 січня до 4 лютого 1917 р.) Ан-ський побував у Хераскові, Тоустах, Копичинцях, Сухостові, Пробужно, Чорткові. У кожнім із міст він брав участь у засіданнях комітетів допомоги. Враження від цієї поїздки по Галичині (та й усіх попередніх) він, сам того не підозрюючи, узагальнив в одній сцені: «Сиджу в Хераскові на засіданні Комітету. Раптом за моєю спиною лунає тиха музика тужливої єврейської пісні. Одразу не зрозумів, у чому річ. Озираюся – у дверях стоїть чоловік із скрипкою і грає. Чоловік

боязкий, виснажений, обірваний. І скрипка теж жалюгідна й бідна. І обоє плачуть. У чоловіка з очей ллються беззвучні сльози, із скрипки ллється жалібний плач. І обидва без слів молять про допомогу. Невимовно зворушливою була ця сцена, як голодний музикант, злившись із своєю скрипкою, розповідав про свою нужду»[32].

На підставі власних спостережень за діяльністю російської окупаційної влади в Галичині Ан-ський у березні 1917 р. писав: «Десятки міст і містечок зовсім або частково спалено, зруйновано; тисячі місцевих жителів загинули від набоїв і вогню, голоду і злиднів; усе промислове й культурне життя краю паралізоване. <...> При окупації краю євреї, всупереч усім наклепам, як тепер з'ясувалося, залишилися суто лояльними і не дали російській владі ніякого приводу для специфічних переслідувань. А тим часом, із першого ж дня окупації єврейське населення позбавлене не тільки цивільних, але і людських прав і було поставлене поза законом. <...> У своєму ставленні до євреїв адміністрація, переважно нижча, виявляє незбориму жорстокість, піддаючи їх образам і приниженням, нерідко і побоям. Разом із цим, вона зовсім не зважає на релігійні вірування євреїв і виявляє, немов навмисно, блюзнірське ставлення до єврейських святинь: євреїв змушують по суботах і святах чистити вулиці, рити окопи, торгувати в крамницях. За деякими винятками, усі єврейські синагоги чи зруйновані, чи знищені, чи зайняті під лазарети й казарми, багато з них перетворено у відхожі місця. При цьому майже всюди сувої Завіту було порвано, з них зроблено сумки, барабани, непромокальні плащі, халяви тощо. Водночас знищено релігійні книги й оздоблення синагог»[33].

У середині лютого письменник через Заліщики, Тлусте, Снятин приїхав на Буковину, зупинившись у Чернівцях. Місто справило на нього гарне враження, особливо в контрасті з містечками й містами Галичини. Він писав, що, гуляючи красивими, впорядкованими і жвавими вулицями, мимоволі поглядом шукав руїни, так останнім часом погляд звик до них. Але й на Буковині потреба в допомозі була, нехай менш гострою, але необхідною. На 1917 р. з 25 тисяч євреїв у місті залишилося тільки близько 3500, та й то переважно – біженці.

Становище євреїв на Буковині докорінно відрізнялося від усієї «смуги осілості». Через те, що напередодні війни на Буковині не було ні польської, ні німецької впливової інтелігенції, а в корінних жителів цих місць – русинів – вона ще не сформувалася, нішу зайняли освічені євреї, що мали чималі капітали й отримали гарну

освіту в університетах Європи. При цьому практично не було антисемітизму. Ан-ський наводить як приклад площу імені Теодора Герцля в Чернівцях. Як це не дивно, асиміляції євреїв теж не було. Євреї, будучи добре освіченими й такими, які певною мірою відійшли від релігійних традицій, залишалися національно свідомими. Для Ан-ського, прихильника «виховання народу шляхом залучення його до культурного процесу», приклад Чернівців став підтвердженням народницької ідеї.

Перед від'їздом із міста Ан-ський побував у Садагурі (Садгорі, невеликому містечку, що знаходиться в годині їзди від Чернівців, резиденції садигірського цадика). «Містечко для євреїв історичне. Приблизно 70–80 років тому тут оселився цадик рабі Ісроель Ружанский, який втік із Росії (від наклепу) і заснував династію галицьких цадиків – Чортківського, Гусятинського, Боянівського й ін.

...Пришли ми в синагогу. Стіни голі, із досить примітивними орнаментами, традиційними левами, орлами і музичними інструментами. Але, глянувши на східну стіну, де міститься кіот для сувоїв, я буквально оторопів. Те, що я побачив, було таким несподіваним за своєю дикістю і безглуздям, що я, який бачив уже доволі дикого й безглуздого, не міг все ж оговтатися. Побачив я таке: кіот із усім різьбленням, із скрижалями нагорі вцілів. Але в середині, у чотирикутній шафі, де зберігаються сувої Тори, вправлено величезну ікону божої матері з дитиною. Це мене вразило й приголомшило більше, ніж будь-які розгроми і руйнування. Одразу навіть не міг отямитися. Свідомого, навмисного блюзнірства тут начебто і немає. А тим часом тут подвійне блюзнірство, дике насильство над обома релігіями, чисто військова розправа над Богом. Майже емблема війни...»[34]

[1] Еврейская старина. – СПб., 1915. – Вып. 2 (апрель – июнь). – С. 239.

[2] Дело помощи. – Пг., 1916. – №1. – 1 июня. – С. 12–13.

[3] *Эттингер Р.Н.* Писатель Ан-ский (Воспоминания) // Роза Николаевна Эттингер. – Иерусалим, 1980, – С. 15–16.

[4] ДАЛМ, ф. 2583, оп. 1, од. зб. 5. Машинопис. арк. 1.

[5] Там само, арк. 3 зв. – 4.

[6] Там само, арк. 4–5.

[7] Там само, арк. 25.

[8] Там само, арк. , 19 січня.

[9] Там само, арк. 8.

[10] Щит. Сб. статей. – СПб., 1916.

[11] Там само, арк. 44.

[12] Там само, арк. 45.

[13] Протокол засідання Комитету ЄІЕТ від 25.10.1916 р.. – Там само, ф. 2129, оп. 1, спр. 60, арк. 18.

[14] Об эвакуации памятников старины и народного искусства и предметов культа // Дело помощи. – Пг., 1916. – № 3. – С. 17.

[15] Известия ЕИЭО // Еврейская старина. – СПб., 1918. – Т. 10. – С. 320; «Хранение эвакуированных святынь» (К отчету хозяйственного управления Петербургской синагоги за 1916 г.). – ПбДІА, ф. 422, оп. 1, од. зб. 238.

[16] РДАЛМ, ф. 2583, од. зб. 6, арк. 8.

[17] Там само, од. зб. 6, арк. 10 зв.

[18] *Кельнер В.* Еврейский вопрос и русская общественная жизнь в годы первой мировой войны // Вестн. еврей. ун-та в Москве. – М., 1997. – № 1. – С. 82.

[19] ВФЮ ІР НБУВ, ф. 339, № 89.

[20] Там само, од. зб. 25, 38, 75, 76, 89, 16, 22.

[21] Там само, ф. 190. Колекція фоноциліндрів. – См.: *Шолохова Л.* Фоноархив еврейского музыкального наследия: Каталог. – К., 2001. – 843 с.

[22] Письмо С. Ан-ского – Р. Эттингер. Киев, 16 января 1916 г. // Там само. – С.144.

[23] Там само. – С. 146–147.

[24] Письмо С. Ан-ского – Р. Эттингер // Там само. – С. 148.

[25] ВФЮ ІР НБУВ, ф.339, № 23 (Легенди старих каменів), текст надруковано у журналі «Живая старина» (М., 1999, № 3).

[26] Письмо С. Ан-ского – Р. Эттингер // Новый журн. – 1967.– № 87. – С. 149.

[27] Егупец. – К., 1995. – № 1. – С. 82–86.

[28] Письмо Р. Эттингер от 4 декабря 1916 г. // Новый журнал. – 1967. – № 87 – С. 150.

[29] Там же. – С.153.

[30] Письмо Р. Эттингер от 4 февраля 1917 г. // Там же. – № 89. – С. 119.

[31] Там же. – № 87. – С.159.

[32] Письмо Р. Эттингер от 4 февраля 1917 г. из Черткова // Там же. – С. 119.

[33] Записка С.А. Ан-ского о еврейском населении Галиции и Буковины // Еврейская неделя. – Пб., 1917. – 15 апр. – С. 61. Записку було подано міністрові-голові та міністру закордонних справ Тимчасового уряду 18 березня 1917 р.

[34] Письмо Р. Эттингер от 23 февраля 1917 г. // Роза Николаевна Эттингер. – С. 47–48.